

10. *Report on the lyceum of Prince Bezborodko for 1860*. 1859–1861. Retrieved from Central State Historical Archive of Ukraine. Found 707, Description 27, Sheet 467. (in Rus.).

11. Review of teaching at the legal and economic-commercial department of the Kiev Higher Women's Courses for the 1912-1913 academic year (1912). Kyiv (in Rus.).

12. Review of teaching at the legal and economic-commercial department of the Kiev Higher Women's Courses for the 1915-1916 academic year (1915). Saratov (in Rus.).

13. Tsytovich N. M. (1899) More on police and administrative law. *Pravo, (Right)*, 6, 269–280 (in Rus.).

14. Solomakha A.G. (2015). Police law in the scientific heritage of M. Tsitovich. Kyiv, Drohobych. (in Ukr.).

15. Teaching programs at the Kiev Commercial Institute in subjects (1913). *Izvestiya Kiyevskogo kommercheskogo instituta (News of the Kiev Commercial Institute)*, XVII, 1–115. (in Rus.).

16. Report of the Kharkov Commercial Institute for the 1916-17 academic year. (1918). *Izvestiya Khar'kovskogo kommercheskogo instituta (News of the Kharkov Commercial Institute)*, 1, 15–77. (in Rus.).

Стаття надійшла до редакції 23 травня 2018 р.

УДК 340

О. О. Самойленко*,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу
історико-правових досліджень
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

СУДОВІ СТАТУТИ 1864 РОКУ І ДОСВІД ЇХ ЗАКОНОТВОРЕННЯ

У роботі аналізується стан судової системи напередодні реформ, висвітлюється процес проектування і підготовки Судової реформи 1864 року, розкривається прогресивність поглядів реформаторів в ході роботи — з урахуванням передового досвіду науки і практики європейських держав і прийняттям до уваги місцевих особливостей і традицій.

*Samoilenko O.O., Candidate of Juridical Sciences (Ph.D.), Senior Researcher (Senior Scientific Researcher), Senior Scientific Researcher of department of Legal History Studies in V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine
JUDICIAL STATUTES 1864 AND THE EXPERIENCE OF THEIR RULEMAKING

Ключові слова: Судова реформа 1864 р., проекти, закони, реформування, статуту, судова система.

В работе анализируется состояние судебной системы накануне реформ, освещается процесс проектирования и подготовки Судебной реформы 1864 года, раскрывается прогрессивность взглядов реформаторов в ходе работы — с учетом передового опыта науки и практики европейских государств и принятием во внимание местных особенностей и традиций.

Ключевые слова: Судебная реформа 1864 г., проекты, законы, реформирование, уставы, судебная система.

The paper analyzes the state of the judicial system on the eve of the reforms highlighted the design process and preparing of judicial reform in 1864, revealed progressive views of reformers in the work — given the excellence of science and practice of European countries and taking into account local peculiarities and traditions.

Keywords: Judicial reform in 1864, draft laws, reforming, statutes, judicial system.

Постановка проблеми. Середина XIX ст. була важливою віхою в історії Росії, до складу якої тоді входила більша частина України. У цей час назріла необхідність корінних змін у багатьох галузях і, зокрема, у галузі судоустрою та судочинства. Уряд Росії усвідомив, що існуюча судова система себе вичерпала і стає гальмом суспільного розвитку. Як і всі реформи 1860–70-х р., судова реформа була наслідком певної кризи російського суспільства і всієї феодально-кріпосницької системи. Гострота цієї кризи набула в Україні своїх особливостей. Так, зростання польського національно-визвольного руху на Правобережній Україні після Кримської війни 1853–1856 рр. дуже вплинуло на рішення царського уряду скасувати кріпосне право і провести судову реформу.

У цей час в занепаді знаходився не тільки судоустрій, але і судочинство. Дореформений суд ґрунтувався на законодавстві Петра I і Катерини II, а в окремих випадках навіть використовувалися норми Соборного уложення 1649 р. Процесуальні закони, що діяли в середині XIX ст. в Росії були анахронізмом. Судочинство носило становий характер, окремою проблемою була змішаність судової та адміністративної влади. Дореформений суд характеризувався множинністю судових органів, складністю і запутаністю процесуальних вимог. Через це справи нескінченно перекачували з одного суду в інший, найчастіше повертаючись у першу інстанцію, звідкіля знову починали шлях вгору.

Отже, звернення до досвіду функціонування судової системи в історико-правовому аспекті може допомогти у формулюванні пропозицій та рекомендацій по вдосконаленню організації та діяльності судових інституцій в сучасний період державотворення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Судовій реформі 1864 р. присвячена велика кількість наукових публікацій. У різні часи цією тематикою займалися історики, юристи-практики, історики права, публіцисти тощо. В новітній науковій літературі велика увага приділяється історії і досвіду проведення Судової реформи 1864 р. та її прогресивним сторонам [1]. Важливою для науки є дев'ятитомна робота з історії російського законодавства «Российское законодательство X–XX веков», безпосередньо восьмий том [2], що має назву «Судебная реформа» під загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О. І. Чистякова. Колектив авторів зробив значний внесок у розробку цієї тематики. Особливий інтерес представляє колективна монографія «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності та особливості розвитку» [3] за редакцією професора І.Б. Усенка. В ній у контексті нових досягнень юридичної науки розглядаються сутність, зміст і конкретно-історичні форми здійснення судової влади у державах і подібних до них утвореннях, які в різний час існували на території сучасної України. Але хотілося б окремо зупинитися саме на спробі реформування судової системи середини XIX ст., у результаті якої була створена нова інституційна структура судочинства.

Постановка завдання. Метою публікації є висвітлення процесу проектування і підготовки Судових статутів 1864 р., з урахуванням прогресивних західноєвропейських ідей поділу державної влади, та виокремлення в її системі судової влади. Узагальнення та оцінка організації та діяльності судової системи напередодні Судової реформи 1864 р.

Основні результати дослідження. Стратегія, яка була сформульована на межі 30–40-х років, в історичних умовах, що припинили свою дію, не могла стати ефективною в середині XIX ст. До цього часу уряд Росії усвідомив, що існуюча судова система себе вичерпала і стає гальмом суспільного розвитку. З приходом до влади Олександра II, було вирішено ґрунтовно перетворити суди, викоринити з них неправду, хабарництво.

У судах того часу дійсно процвітало хабарництво. Сучасник Г. А. Джаншієв про судову систему писав наступне: «хабарництво становило загальну і характерну рису старого суду, без відмінності рангу і ступеню» [4, с. 452]. Спроби уряду боротися з ним не давали жодних результатів у зв'язку з тим, що цей порок охопив увесь державний апарат. Так, у 1831 р. міністр внутрішніх справ А. А. Закревський, об'їхавши багато губерній Європейської Росії, змушений був визнати, що місцеві судові й адміністративні органи довели зловживання до кричущих розмірів. Він констатував, що всюди панує вузький егоїзм, що перетворює суспільне служіння і владу в способи користюлюбства і задоволення грубим інстинктам [5, с. 1]. Ще одним пороком дореформеної судової системи була страшенна тяганина. Як зазначав один із видатних діячів судової реформи С. І. Зарудний — Росія була класичною країною нескінченної тяганини в судах і управлінні [6, с. 5]. З 1825 р. в судах Росії по відомству юстиції було нерозглянутих 2 800 000 справ, а до 1842 р. їх вже було 3 300 000 [7, с. 71]. Судова тяганина прийняла особливо великі розміри напередодні скасування кріпосного права і в роки перед судовою реформою.

У дореформеному суді панувала інквізиційна (розшукова) форма судочинства. Процес проходив у глибокій таємниці. Принцип писемності припускав, що суд вирішує справу не на основі живого, безпосереднього сприйняття доказів, особистого ознайомлення з усіма матеріалами справи, безпосереднього усного допиту обвинувачуваного, підсудного, свідків, а спираючись на письмові матеріали, отримані під час слідства. Та й докази оцінювалися по формальній системі. Їхня сила заздалегідь визначалася законом, що твердо встановлював, що може, а що не може бути доказом. Закон же встановлював і ступінь достовірності доказів, розділяючи їх на недосконалі і досконалі, тобто такі, що давали підставу для остаточного вироку і не могли бути спростовані підсудним [2, с. 8]. Судова система піддавалася різкій критиці і уряд Росії не міг не визнати необхідність її реформи.

Перші спроби щодо реформування судової системи можна спостерігати ще на початку XIX ст. Велика кількість проектів щодо перетворення судової системи Росії була складена в період правління Олександра I і Миколи I. Але всі ці проекти не стали законами і робота багатьох колективів і комісій виявилася безуспішною, оскільки стояло завдання не перетворити суди, а тільки

поліпшити їх. Особливий інтерес представляють проекти початку XIX ст. М. М. Сперанського: «Записки щодо устрою судових та урядових установ в Росії» [8] і «План державних перетворень» [9], в яких автор запропонував широку програму удосконалення судової системи Росії. Будучи прихильником ідей Ш. Монтеск'є, М. М. Сперанський вважав, що державою рухають і управляють три сили: законодавча, виконавча і судова. Для того, щоб зміцнити силу закону, необхідно розділити всі ці три влади і не допустити їх з'єднання в одній особі або установі [7, с. 81]. Проти виділення судової влади як особливої, незалежної від інших державних органів, виступив міністр юстиції Н. В. Муравйов. Так, на початку 1894 р. в доповіді Олександрю III він заявив, що «суд повинен бути перш за все вірним і вірнопідданим провідником і виконавцем самодержавної волі монарха» [10, с. 141–152].

До початку 1861 р. на розгляд Державної ради було представлено 14 законопроектів, що пропонували різні зміни у структурі судової системи і судочинства. Ці проекти, в порівнянні з пропозиціями 1840-х р., робили разючий крок вперед. Відправним моментом для підготовки судової реформи можна вважати 1857 р., коли в Державну раду був внесений проект реорганізації цивільного судочинства [11, с. 11]. Цей проект відразу ж викликав певну реакцію в урядових колах і призвів до розколу в вищому чиновництві на дві основні групи: консерваторів (вони хотіли знайти нові рішення на основі аналізу історичного минулого країни і обмежитися лише деякими змінами) та лібералів (вони хотіли істотної перебудови судоустрою і судочинства та бачили зразок для Росії на Заході).

У 1858 р. дискусія щодо судової реформи вийшла за стіни чиновницьких кабінетів і перейшла на сторінки періодичних видань, де протягом двох років йшли гарячі дебати. Зрештою, перемогли ліберали і проект реорганізації цивільного судочинства був відхилений. У листопаді 1858 р., тим же головноуправляючим II Відділенням Д. Н. Блудовим, в Державну раду був поданий проект Положення щодо судоустрою. У ньому містилися певні свіжі ідеї щодо введення мирових суддів. У грудні ним же був поданий проект Статуту щодо злочинів та проступків. Д. Н. Блудов хотів поліпшити судочинство без радикальних змін, шляхом деякого вдосконалення старого існуючого законодавства, він вважав що не варто запозичувати правознавство країн Заходу. Вищевказані проекти зазнали критики, як консерваторів, так і

лібералів. Для того, щоб вийти з положення, підготовка документів щодо судоустрою і судочинства з II Відділення була віддана в Державну канцелярію.

У жовтні 1861 р. Д. Н. Блудов представив імператорові доповідь про стан справ з пропозиціями на майбутнє, а Олександр II затвердив програму, що містилася в доповіді і створив комісію, в яку входили видатні юристи того часу — широко освічені люди: А. П. Плавське, Н. І. Стояновський, С. І. Зарудний, К. П. Победоносцев, П. Н. Даневський, С. П. Шубін, А. П. Вілінбахов. Наприкінці 1861 р. головою комісії замість 77-річного Д. Н. Блудова став 73-річний князь П. П. Гагарін [12, с. 45–46].

Насамперед П. П. Гагарін дав юристам офіційну санкцію на повну свободу дій і можливість вільного користування вказівками науки і практики народів Європи. Комісія відразу пішла по шляху протилежному блудовському, вона продовжувала вести роботу, запозичуючи із судових статутів європейських держав все краще, справедливе, що виправдало себе на практиці. Звичайно, реформатори рахувалися з російською дійсністю та традиціями і вводили в свої проекти певні корективи. Вони всіляко намагалися довести, що буржуазні інститути на зразок суду присяжних або адвокатури ні в якому разі не підірвуть основи самодержавства. Робота комісії велася з жвавими суперечками і результатом стали підготовлені комісією «Основні положення перетворення судової частини в Росії», які були розглянуті і затверджені об'єднаними департаментами законів і цивільних справ Державної ради, а потім і загальними зборами Державної ради. У вересні 1862 р. вони були затверджені імператором і опубліковані. А при державній канцелярії була створена особлива комісія, яка на підставі цих проектів повинна була скласти статuti про судоустрій і судочинство і остаточно підготувати їх до 15 січня 1863 р. [13, с. 126]. За пропозицією С. І. Зарудного «Основні положення» були опубліковані в «Зібранні Узаконень» і отримали найширший розголос. С. І. Зарудний намагався таким чином, не допустити зворотних рухів у підготовці судової реформи та заручитися підтримкою громадськості — як національної, так і зарубіжної [14, с. 108].

Звістки про те, що уряд вирішив створити новий суд, була зустрінута без злісті, яка супроводжувала кріпосну реформу. Але тут не обійшлося без боротьби. Найбільше піддавалася нападкам ідея щодо введення в Росії суду присяжних. Консерватори нама-

галися довести, що влаштувати суд присяжних у Росії не можна, тому що присяжні, вибрані з неписьменних селян, нічого не зрозуміють у суді. Беручи до уваги всі пропозиції та зауваження, почалося складання проектів судових статутів. Цим зайнялася особлива комісія під головуванням В. П. Буткова, яка була створена при Державній канцелярії. Вона складалася з трьох секцій: цивільної, кримінальної та судочинства. До її складу увійшли 30 осіб, у тому числі С. І. Зарудний, К. П. Победоносцев, Н. В. Калачов, Н. А. Буцьковський, Д. А. Ровинський. Протягом 11 місяців 1863 р. були підготовлені проекти Установи щодо судових установлень Статуту цивільного судочинства, Статуту кримінального судочинства та Статуту щодо покарань, що накладаються мировими судьями. Підготовлені статuti спочатку були розглянуті в II Відділенні канцелярії і міністром юстиції Д. Н. Замятіним, а в грудні 1863 р. передані в Державну раду, де розглядалися протягом 1864 р. аж до 20 листопада, коли були затверджені імператором і отримали силу закону. Затверджуючи акти реформи, Олександр II писав в Указі Правлячому сенату 20 листопада 1864 р.: «Розглянувши ці проекти, ми знаходимо, що вони цілком відповідають бажанню нашому відродити судову владу, дати їй належну самостійність і взагалі затвердити в народі нашому ту повагу до закону, без якої неможливий суспільний добробут і яка має бути постійним керівником дій всіх і кожного від вищого до нижчого» [2, с. 28].

У результаті була створена нова інституційна структура судочинства, яка являла собою приклад «творчої адаптації всіх кращих досягнень юриспруденції і судової практики західноєвропейських країн, головним чином Франції та Великобританії» [15, с. 305]. При виборі моделі судової системи законодавці зупинилися на тій, яка увібрала в себе ряд принципів та інститутів організації судової влади в Англії і Франції. Так, дотримуючись традицій англійського права, російська юстиція поділялась на мирову і загальну, кожна при цьому мала особливу організацію і незалежну сферу дії. З французького права укладачі статутів взяли ідею єдиної і для мирових, і для загальних судів касаційної інстанції [16, с. 79].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дійсно, під час вищевикладених перетворень відбулась корінна зміна судоустрою, процесуального та частково матеріального права Російської імперії. Був введений принцип незалежності суддів.

Реформа встановила єдину підсудність нового суду всіх станів у кримінальних та цивільних справах. В основу перетворень реформи 1864 р. був покладений принцип поділу влади (наскільки взагалі його можна було застосовувати в Росії того часу): судова влада відокремлювалася від законодавчої, виконавчої, адміністративної. У законі зазначалося, що в судовому процесі «влада звинувачувальна відділяється від судової». Проголошувалася рівність усіх перед законом [17, с. 61]. Реформа встановлювала і нові принципи процесу: гласність, змагальність, усність. Зміни в процесуальному праві і судустрої вимагали заснування, по суті, нового для Росії інституту — адвокатури. Таким чином, поза всяких сумнівів, Судова реформа 1864 р. була однією з найпоширеніших та найглибших буржуазних реформ XIX ст. У принципах, на яких базувалася ця реформа, буржуазна ідеологія відбилася найбільш повно. Автори проектів Судових статутів досконально вивчили й використали досвід багатьох західних країн, у результаті Судові статuti 1864 р. «стали унікальними пам'ятками передової ліберальної думки XIX сторіччя» [18, с. 34]. Кардинальні зміни у судовій сфері того часу залишаються актуальними і зараз. Незважаючи на значний інтерес до Судової реформи 1864 р., увага дослідників в основному зосереджувалась на глобальних аспектах реформи, але на наш погляд, вичерпні та об'єктивні відповіді можуть дати регіональні дослідження і перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Водночас залишається доволі широкий простір і для майбутніх досліджень.

Список використаних джерел:

1. *Самойленко О.О.* Судова реформа 1864 р. в Україні: сучасна історіографія проблеми / О.О. Самойленко // *Правова держава*. — Вип. 23. — К., 2012. — С. 54–61.
2. *Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / отв. ред. Б. В. Виленский*. — М.: Юридическая литература, 1991. — Т. 8. — 496 с.
3. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності та особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка; В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Міжнар. асоц. істориків права. — Київ: Наук. думка, 2014. — 502 с.
4. *Джаншиев Г.А.* Эпоха великих реформ: Историческая справка / Г. А. Джаншиев. — М., 1891. — 494 с.
5. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. — Спб., 1901. — 262 с.

6. Джаншиев Г.А. С.И. Зарудный и судебная реформа / Г. А. Джаншиев. — М., 1889. — 186 с.
7. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П.Ф. Щербина. — Л., 1974. — 190 с.
8. Сперанский М.М. Записки об устройстве судебных и правительственных учреждений в России, 1803. Историческое обозрение / М. М. Сперанский. — Т. 11. — Спб., 1901. — 53 с.
9. Сперанский М.М. План государственных преобразований. (Введение к Уложению государственных законов) / М. М. Сперанский. — М., 1905. — 359 с.
10. Бессарабов В.Г. Пореформенная российская прокуратура (1864–1917) / В.Г. Бессарабов // Журнал российского права. — 2002. — № 10. — С. 141–152.
11. Коротких М.Г. Борьба в правительственных кругах по поводу принципов судебной реформы в России (1857–1859) / М. Г. Коротких // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия. — Воронеж, 1987.
12. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы. К 25-летию нового суда. Историко-юридические этюды / Г.А. Джаншиев. — М., — 1891. — 432 с.
13. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б.В. Виленский. — Саратов. — 1969. — 400 с.
14. Захаров В.В. Становление и развитие института судебных приставов в России. Вторая половина XIX начало XX века / В.В. Захаров. — М., — 2010. — 312 с.
15. Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России / Т. Тарановски // Великие реформы в России, 1855–1874. — М., 1992. — С. 301–317.
16. Шаркова И.Г. Мировой судья в дореволюционной России / И. Г. Шаркова // Государство и право. — 1998. — № 9. — С. 79–85.
17. Новицкая Т. Великие реформы Александра II (от ликвидации тайной полиции к введению суда присяжных) / Т. Новицкая // Российская юстиция. — 1998. — № 4. — С. 59–62.
18. Попов А.Д. Деятельность пореформенной судебной системы / А. Д. Попов // Вестник Московского университета. — Серия 8. История. — 1999. — № 5. — С. 33–49.

References

1. Samoilenko O.O. (2012). Judicial reform of 1864 in Ukraine: modern historiography of the problem *Pravova derzhava* (Constitutional state), 23, 54–61 (in Ukr.).
2. Russian legislation of the X-XX centuries: (1991). Moscow. 8, 496 (in Rus.).

3. Judiciary in Ukraine: historical sources, patterns and peculiarities of development (2014). Kyiv. (in Ukr.).
4. Dzhanshiev G.A. (1891). The Epoch of Great Reforms: A Historical Reference. Moscow. (in Rus.).
5. Ministry of the Interior. Historical essay. (1901). St. Petersburg. (in Rus.).
6. Dzhanshiev G.A. S.I. (1889). Zarudny and judicial reform. Moscow. (in Rus.).
7. Scherbina P.F. (1974). Judicial reform of 1864 in the Right-bank Ukraine. Leningrad. (in Rus.).
8. Speransky M.M. (1901). Notes on the organization of judicial and government institutions in Russia, 1803. Historical Review. St. Petersburg. (in Rus.).
9. Speransky M.M. (1905). Plan of state reforms. (Introduction to the Code of State Laws). Moscow. (in Rus.).
10. Bessarabov V.G. (2002). The post-reform Russian prosecutor's office (1864–1917) *Zhurnal rossiyskogo prava (Journal of Russian Law)*. 10, 141–152. (in Rus.).
11. Korotkikh M.G. (1987). Struggle in government circles about the principles of judicial reform in Russia (1857–1859). The political system and political and legal ideas of Russia in the second half of the XIX century. *Voprosy*. (in Rus.).
12. Dzhanshiev G.A. (1891). Fundamentals of judicial reform. To the 25th anniversary of the new court. Historical and legal studies. Moscow. (in Rus.).
13. Vilensky B.V. (1969). Judicial reform and counter-reform in Russia. Saratov. (in Rus.).
14. Zakharov V.V. (2010). Formation and development of the institute of bailiffs in Russia. The second half of the XIX the beginning of the twentieth century. Moscow. (in Rus.).
15. Taranovski T. (1992). Judicial reform and development of political culture of tsarist Russia. Great reforms in Russia, 1855–1874. Moscow. (in Rus.).
16. Sharkova I.G. (1998). A world judge in pre-revolutionary Russia. *Gosudarstvo i pravo (State and Law)*. 9, 79–85. (in Rus.).
17. Novitskaya T. (1998). Great reforms of Alexander II (from the liquidation of the secret police to the introduction of the jury). *Rossiyskaya yustitsiya (Russian Justice)*. 4, 59–62. (in Rus.).
18. Popov A.D. (1999). Activities of the post-reform judicial system. *Vestnik Moskovskogo universiteta (Bulletin of Moscow University)*. Series 8. History. 5, 33–49. (in Rus.).

Стаття надійшла до редакції 16 червня 2018 р.